

УДК 81'37

UDC 81'37

СЕМАНТЫЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ Ў СУЧАСНАЙ НАВУКОВАЙ ПАРАДЫГМЕ

SEMANTIC DERIVATION IN MODERN SCIENTIFIC PARADIGM

А. С. Васілеўская,

*кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры беларускага і рускага
мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка*

E. Vasilevskaya,

*PhD in Philology, Associate Professor, Head
of the Department of Belarusian and Russian
Linguistics, Belarusian State Pedagogical
University named after Maxim Tank*

Паступіў у рэдакцыю 19.08.21.

Received 19.08.21.

У артыкуле аналізуецца розныя падыходы да акрэслення тэрміна *семантычная дэрывацыя*, вылучаюцца супярэчнасці ва ўжыванні гэтага тэрміна ў лінгвістыцы. Прапануюцца і абгрунтоўваюцца іншыя падыходы да вызначэння семантычнага аб'ёму тэрмінаў *дэрывацыя* і *семантычная дэрывацыя*.

Ключавыя словы: дэрывацыя, семантычная дэрывацыя, полісемія, семантычнае словаўтварэнне.

The article analyzes various approaches to defining the term of semantic derivation, singles out contradictions in using this term in linguistics. It offers and substantiates other approaches to defining the semantic volume of terms of derivation and semantic derivation.

Keywords: derivation, semantic derivation, polysemy, semantic word formation.

Навуковае даследаванне ў сферы семантыкі павінна пачынацца з дакладнага акрэслення тэрміналагічнага апарата, пра што пісаў яшчэ ў 70-я гг. XX ст. Д. М. Шмялёў [1, с. 32]. Адсутнасць агульнапрызнанага азначэння тэрміна, яго розны семантычны аб'ём прыводзіць да недакладнага акрэслення аб'екта даследавання, а часам і да падмены паняццяў.

Даследчыкі адзначаюць, што асноўнымі асаблівасцямі тэрміна, які «прэтэндуе на статус нарматыўнага, з'яўляюцца дакладнасць, адназначнасць, кароткасць і сістэмнасць» [2, с. 10]. Прычым семантычная дакладнасць спецыяльнага наймення «з'яўляецца ключавым прынцыпам у тэрміналогіі» [2, с. 10]

Да тэрмінаў, якія не набылі яшчэ статус нарматыўнага, можна аднесці словазлучэнне **семантычная дэрывацыя**. У навуковай літаратуры да сённяшняга часу няма агульнапрынятага азначэння гэтага тэрміна. Ён мае цэлы шэраг сінонімаў, сярод якіх *лексіка-семантычная трансфармацыя, семантычнае словаўтварэнне, другасная намінацыя, лексіка-семантычная вытворчасць, полісемія* [3, с. 17], *імпліцытнае словаўтварэнне* [4, с. 62] і інш. Даследчыкі адзначаюць, што ва ўжыванні тэрміна ў лінгвістыцы назіраецца выразна выражаная асіметрыя, якая выяўляецца ва ўзаемаадносінах паняццяў *дэрывацыя і семантычная дэрывацыя* [5, с. 35; 6, с. 205]. Усё гэта сведчыць пра канчаткова не вызначанае месца тэрміна **семантычная дэрывацыя** ў тэрміналагічнай сістэме.

Задача артыкула – на аснове аналізу навуковай літаратуры ўнесці неабходныя карэктывы ў акрэсленне тэрміна **семантычная дэрывацыя**.

Як вядома, тэрмін **дэрывацыя** ўвёў у навуковы дыскурс у 30-я гг. XX ст. польскі даследчык Е. Курыловіч, які вылучаў два віды дэрывацыі – сінтаксічную і лексічную: сінтаксічную дэрывацыю даследчык характарызаваў як змену сінтаксічнай функцыі пры захаванні лексічнага зместу слова, а лексічную дэрывацыю (якую даследчык менавіта і называе дэрывацыяй) разглядаў як

захаванне першаснай сінтаксічнай функцыі пры змене лексічнага значэння моўнай адзінкі [7].

З 90-х гг. XX ст. у мовазнаўстве стаў актыўна ўжывацца тэрмін **семантычная дэрывацыя**. За 30 год у навуковых працах знайшлі адлюстраванне тэарэтычныя аспекты семантычнай дэрывацыі, працэсы семантычнай дэрывацыі ў межах пэўных лексіка-семантычных груп слоў, параўнальны аналіз працэсаў семантычнай дэрывацыі розных груп слоў роднасных і няроднасных моў. Аднак першае, што звяртае на сябе ўвагу, – разнастайнасць азначэнняў тэрміна. Семантычная дэрывацыя акрэсліваецца, як «процэс выяўлення ў слова семантычнае значэння, то ёсць процэс расшырэння семантычнага аб'ёму слова, прыводзящего к выяўленню семантычнага сінкретызма, а ўследствіі і процэс распаду семантычнага сінкретызма, который прыводит к выяўленню полісеміі» [5, с. 36]; «отношения семантычнай производности, связывающие между собой разные значения одного слова на уровне синхронной полисемии, и отношения между значениями слова в разные моменты его истории» [8, с. 15]; «образование производных значений от исходных без изменения формы знаков, которое совершается по моделям семантической деривации – метафорической, метонимической, гипонимической» [6, с. 206]; унутрана матываваная лексіка-семантычная трансфармацыя [9, с. 55].

Прыведзеныя азначэнні ў сукупнасці дазваляюць акрэсліць асноўныя адметныя рысы семантычнай дэрывацыі.

1. Даследчыкі адзначаюць, што ў выніку семантычнай дэрывацыі з'яўляюцца вытворныя моўныя адзінкі, тлумачэнне якіх, як адзначае А. С. Кубракова, даецца праз іншыя, аднакаранёвыя з імі ўтварэнні [10, с. 23]. Спецыфіку вытворнага слова, такім чынам, даследчыца бачыць у тым, што ў ім прадстаўлены значэнні іншых слоў, якія ўжо існуюць у мове, а яго значэнне тлумачыцца праз значэнне зыходнай лексічнай адзінкі.

2. Пры семантычнай дэрывацыі не ўтвараецца новая лексема: у выніку працэсу пашыраецца семантыка слова, якое ўжо існуе ў мове. У лексічнай адзінкі развіваецца новае значэнне, такім чынам, адбываюцца змены ў семантычнай структуры слова. Для намінацыі асобнага значэння мнагазначнага слова ў навуковай літаратуры існуюць розныя тэрміны: *монасема, сема, словазначэнне* [3, с. 24]. Аднак найбольш частотным тэрмінам з'яўляецца **лексіка-семантычны варыянт** [3, с. 24].

Зыходзячы з гэтага, можна адмовіцца ад атаясамлівання *семантычнай дэрывацыі* і *полісеміі*: іх можна разглядаць як адну і тую ж праблему ў статыцы і дынаміцы [11, с. 90]. Семантычная дэрывацыя ўяўляе сабой працэс пашырэння семантычнага аб'ёму слова, а полісемія – вынік развіцця лексічнай адзінкі.

3. Старое і новае значэнне лексемы звязаны паміж сабой. Д. М. Шмялёў, аналізуючы структуру мнагазначнага слова, звяртаў увагу, што значэнні полісемантычнай лексічнай адзінкі звязаны паміж сабой асаблівымі відамі сувязі – *эпідыгматычнымі*: «...это не элементы собственно значения слова, а устойчивые ассоциации, связанные с представлениями о явлении, которое обозначает слово» [1, с. 193]. Даследчык падкрэсліваў, што дэрывацыйная звязнасць можа быць інтэрпрэтавана як матываванасць вытворнай лексічнай адзінкі, бо дэрывацыйна звязанае значэнне так ці інакш матывуецца зыходным значэннем.

4. Існуюць пэўныя тыпы семантычнай трансфармацыі, найбольш частотнымі з якіх з'яўляюцца метафара і метанімія. Аднак тыпалогія семантычных пераносаў не вычэрпваецца толькі імі. Так, А. Ф. Жураўлёў вылучае тыпы семантычных змяненняў на аснове парадыгматычна і сінтагматычна абумоўленых сувязей: на аснове першых з'яўляюцца расшырэнне значэння, звужэнне значэння, семантычны зрух і метафара, на аснове другіх – семантычная кампрэсія і метанімія [9].

Такім чынам, мы прапануем сваё азначэнне тэрміна **семантычная дэрывацыя** – гэта працэс з'яўлення ў слова семантычна вытворных, унутрана матываваных значэнняў (лексіка-семантычных варыянтаў), які адбываецца па пэўных семантычных мадэлях.

Даследчыкі адзначаюць некалькі пераваг ужывання тэрміна *семантычная дэрывацыя*: па-першае, ён можа абазначаць і працэс, і вынік гэтага працэсу, па-другое, ён указвае на вытворнасць моўнай адзінкі, не ўдакладняючы яе прыроды, таму можа прымяняцца як у сіххраніі, так і дыяхраніі [8, с. 13]. На наш погляд, словазлучэннем *семантычная дэрывацыя* варта абазначыць толькі працэс, а для абазначэння выніку гэтага працэсу ўжываць тэрмін *семантычны дэрыват* – лексіка-семантычны варыянт мнагазначнага слова.

Унармаванне тэрміна немагчыма без яго суаднясення з іншымі лексічнымі адзінкамі

пэўнай тэрміналагічнай сістэмы. Вызначэнне месца тэрміна *семантычная дэрывацыя* трэба пачаць з удакладнення семантычнага аб'ёму тэрміна *дэрывацыя*.

У навуковай літаратуры тэрмін разглядаецца ў вузкім і шырокім значэнні. У вузкім значэнні *дэрывацыя* выступае сінонімам да тэрміна *словаўтварэнне*. Такі падыход мы бачым, напрыклад, у «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» В. С. Ахманавай, дзе адзначаецца, што *дэрывацыя* – гэта «образование новых слов при помощи аффиксов (или посредством дезаффиксации) согласно словообразовательным моделям, свойственным данному языку» [12]. Падобнае акрэсленне тэрміна назіраем і ў працах беларускіх лінгвістаў: «Галоўны сродак узбагачэння лексікі – словаўтварэнне (інакш – дэрывацыя, ад лац. *derivatio* – адвядзенне), г. зн. узнікненне новых слоў на базе наяўнага моўнага матэрыялу шляхам індывідуальнай або масавай словатворчасці» [13, с. 3].

Такі падыход, на думку даследчыкаў, стварае праблему ў фарміраванні адносін у межах катэгарыяльна-паняцыйнага апарата агульнай дэрываталогіі [6, с. 208]. А словазлучэнне *семантычная дэрывацыя* становіцца аксюмаранам, бо, як ужо адзначалася, працэс семантычнай дэрывацыі не прыводзіць да стварэння новага слова.

Больш абгрунтаваным, на нашу думку, будзе ўжыванне тэрміна *дэрывацыя* ў шырокім значэнні як назвы для працэсу або выніку ўтварэння ў мове другасных моўных адзінак, якія могуць быць растлумачаны з дапамогай адзінак, прынятых за зыходныя [14, с. 64]. Вучоныя адзначаюць, што дэрывацыйнай можна назваць працэс утварэння моўных адзінак розных узроўняў: слоў, сказаў, граматычных форм, фразеалагізмаў, нават тэкстаў [15, с. 3].

Такі падыход знаходзіць усё больш прыхільнікаў у лінгвістычным навуковым асяроддзі. Так, М. Д. Галеў разглядае дэрывацыю як фундаментальны і ўніверсальны спосаб прадстаўлення новага на аснове дэтэрмінацыйных сувязей [16]. Даследчык лічыць, што дэрывацыйны-матывацыйны працэс з'яўляецца асновай развіцця мовы і ахоплівае ўсе моўныя ўзроўні і планы. Зыходнай базай дэрывацыі выступае прынцып пераемнасці новага: зыходная адзінка не знікае, а ўключаецца ў вытворную. Таму інварыянтная формула дэрывацыі выглядае наступным чынам: $H = S + h$, дзе H – змест вышэйшага (новага вытворнага знака), S – змест, запазычаны з ніжэйшага (утваральнага знака), і h – прырост складанасці, спецыфічны змест, мадыфікацыйны інгрыдыент.

Актыўнае ўжыванне тэрміна *дэрывацыя* ў шырокім значэнні назіраецца і ў беларускай лінгвістыцы: напрыклад, у манаграфіі У. Коваля «Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение».

Выкарыстанне тэрміна *дэрывацыя* ў якасці гіпоніма дазволіць ліквідаваць асіметрыю ва ўжыванні тэрмінаў *дэрывацыя* – *семантычная*

дэрывацыя. Пры такім падыходзе семантычная дэрывацыя разглядаецца як прыватны выпадак дэрывацыі і становіцца ў шэраг са словаўтваральнай, сінтаксічнай, графічнай дэрывацыямі.

Такім чынам, пазначаныя падыходы да акрэслення тэрміна дазваляць наблізіць яго да статусу нарматыўнага. Прапанаванае азначэнне тэрміна выразна адмяжоўвае яго ад тэрміна **семантычнае словаўтварэнне**. Сутнасць семантычнага словаўтварэння як спосабу развіцця слоўнікавага складу слова акрэсліў В. У. Вінградаў: «Кроме морфологических и синтаксических способов словообразования, следует различать также способы семантические, состоящие в переосмыс-

лении прежних слов, в формировании омонимов путем распада одного слова на два» [17, с. 36].

Разуменне семантычнай дэрывацыі як працэсу развіцця новага значэння на аснове пэўных сувязей дазваляе адрозніць яе ад такіх спосабаў утварэння новых значэнняў, як знешняе і ўнутранае запазычанне [17, с. 155].

З другога боку, увядзенне ў адзін рад тэрмінаў *семантычная дэрывацыя* і *словаўтваральная дэрывацыя* дазваляе прымяніць да працэсу з'яўлення лексіка-семантычных варыянтаў слоў асноўныя тэрміны словаўтварэння: матываванасць, рэгулярнасць, мадэлі ўтварэння і інш.

ЛІТАРАТУРА

1. Шмелев, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – 4-е изд. – М.: URSS Ленанд, 2017. – 280 с.
2. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г. У. Арашонкава [і інш.]; навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мінск: Беларус. навука, 1999. – 175 с.
3. *Старычонок, В. Д.* Многазначнасць слова ў беларускай мове: у 3 кн. / В. Д. Старычонок. – Мінск: Калоград, 2017. – Кн. 1. Асноўныя тыпы полісеміі, кірункі семантычнай дэрывацыі. – 273 с.
4. *Васильева, Л. М.* Имплицинтная семантическая деривация / Л. М. Васильева // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии: материалы IX зональн. конф. кафедр рус. яз. вузов Урала / Перм. гос. ун-т им. А. М. Горького. – Пермь, 1972. – С. 60–63.
5. *Некипелова, И. М.* К вопросу о разграничении понятий семантическая деривация и семантическое словообразование в диахроническом аспекте / И. М. Некипелова // Вестн. Томск. гос. ун-та. Филология. – 2011. – № 2 (14). – С. 33–46.
6. *Шкапенко, Т. М.* Проблемы терминологизации и теоретического описания уровней языковой деривации / Т. М. Шкапенко, С. С. Ваулина // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 2. Языкознание. – 2020. – Т. 19. – № 6. – С. 204–214.
7. *Курилович, Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая. К теории частей речи / Е. Курилович // Очерки по лингвистике: сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57–70.
8. *Зализняк, А. А.* Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталогов семантических переходов» / А. А. Зализняк // Вопросы языкознания. – 2001. – № 2. – С. 13–25.
9. *Журавлев, А. Ф.* Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке: коллект. монография. – М.: Наука, 1982. – С. 45–109.
10. *Кубрякова, Е. С.* Теория номинации и словообразование / Е. С. Кубрякова. – 3-е изд. – М.: URSS, Либроком, 2012. – 83 с.
11. *Пархоменко, Т. Н.* К вопросу о семантической деривации / Т. Н. Пархоменко // Вестник Кемеров. гос. ун-та. – 2012. – № 4. – С. 87–90.
12. *Ахманова, О. С.* Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
13. *Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 128 с.
14. *Кубрякова, Е. С.* Деривация, транспозиция, конверсия / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5. – С. 64–76.
15. *Артыкова, Г. Ш.* Семантическая деривация поля «наука»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Г. Ш. Артыкова; Узбек. гос. ун-т мир. яз.– Ташкент, 1994. – 21 с.
16. *Голев, Н. Д.* Деривация и мотивация как формы оязыковленной детерминации: инварианты и варианты / Н. Д. Голев // Очерки по лингвистической детерминации и дериватологии русского языка: коллект. монография / под ред. Н. Д. Голева. – Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та, 1998. – С. 65–84.
17. *Виноградов, В. В.* Вопросы современного русского словообразования / В. В. Виноградов // Исследования по русской грамматике: избр. тр. – М.: Наука, 1975. – С. 155–165.
18. *Никитченко, Н. С.* Способы образования новых значений, отличные от семантической деривации / Н. С. Никитченко // Лингвистические исследования. Историко-типологическое изучение разнотипных языков / АН СССР, Ин-т языкознания; редкол.: Н. Д. Андреев (отв. ред) [и др.]. – М., 1984. – С. 147–155.

REFERENCES

1. *Shmelev, D. N.* Problemy semanticheskogo analiza leksiki / D. N. Shmelev. – 4-e izd. – M.: URSS Lenand, 2017. – 280 s.
2. *Teoriya i praktika belaruskaj terminalogii / G. U. Arashonkava [i insh.]; navuk. red. A. I. Padluzhny.* – Minsk: Belarus. navuka, 1999. – 175 s.
3. *Starychonak, V. D.* Mnagaznachnasc' slova u belaruskaj move: u 3 kn. / V. D. Starychonak. – Minsk: Kolograd, 2017. – Kn. 1. Asounnyya typy polisemii, kirunki semantichnaj deryvacyi. – 273 s.
4. *Vasil'eva, L. M.* Implicitnaya semanticheskaya derivaciya / L. M. Vasil'eva // Aktual'nye problemy leksikologii i leksikografii: materialy IX zonal'n. konf. kafedr rus. yaz. vuzov Urala / Perm. gos. un-t im. A. M. Gor'kogo. – Perm', 1972. – S. 60–63.
5. *Nekipelova, I. M.* K voprosu o razgranichenii ponyatij semanticheskaya derivaciya i semanticheskoe slovoobrazovanie v diahronicheskom aspekte / I. M. Nekipelova // Vestn. Tomsk. gos. un-ta. Filologiya. – 2011. – № 2 (14). – S. 33–46.
6. *Shkapenko, T. M.* Problemy terminologizacii i teoreticheskogo opisaniya urovnej yazykovoj derivacii / T. M. Shkapenko, S. S. Vaulina // Vestn. Volgograd. gos. un-ta. Ser. 2. Yazykoznanie. – 2020. – T. 19. – № 6. – S. 204–214.
7. *Kurilovich, E.* Derivaciya leksicheskaya i derivaciya sintaksicheskaya. K teorii chastej rechi / E. Kurilovich // Oчерки по lingvistike: sb. st. – M.: Izd-vo inostr. lit., 1962. – S. 57–70.
8. *Zaliznyak, A. A.* Semanticheskaya derivaciya v sinhronii i diahronii: projekt «Katalogov semanticheskikh perekhodov» / A. A. Zaliznyak // Voprosy yazykoznanija. – 2001. – № 2. – S. 13–25.
9. *Zhuravlev, A. F.* Tekhnicheskie vozmozhnosti russkogo yazyka v oblasti predmetnoj nominacii / A. F. Zhuravlev // Sposoby nominacii v sovremenном русском языке: kolekt. monografiya. – M.: Nauka, 1982. – S. 45–109.
10. *Kubryakova, E. S.* Teoriya nominacii i slovoobrazovanie / E. S. Kubryakova. – 3-e izd. – M.: URSS, Librokom, 2012. – 83 s.
11. *Parhomenko, T. N.* K voprosu o semanticheskoy derivacii / T. N. Parhomenko // Vestnik Kemerov. gos. un-ta. – 2012. – № 4. – S. 87–90.
12. *Ahmanova, O. S.* Slovar' lingvisticheskikh terminov / O. S. Ahmanova. – 2-e izd., ster. – M.: URSS: Editorial URSS, 2004. – 571 s.
13. *Shakun, L. M.* Slovaŭtvarenne / L. M. Shakun. – Minsk: Vysh. shkola, 1978. – 128 s.
14. *Kubryakova, E. S.* Derivaciya, transpoziciya, konversiya / E. S. Kubryakova // Voprosy yazykoznanija. – 1974. – № 5. – S. 64–76.
15. *Artykova, G. Sh.* Semanticheskaya derivaciya polya «nauka»: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.19 / G. Sh. Artykova; Uzbek. gos. un-t mir. yaz.– Tashkent, 1994. – 21 s.
16. *Golev, N. D.* Derivaciya i motivaciya kak formy oязыkovlennoj determinacii: invarianty i varianty / N. D. Golev // Oчерки по lingvisticheskoy determinologii i derivatologii russkogo yazyka: kolekt. monografiya / pod red. N.D. Goleva. – Barnaul: Izd-vo Altaj. un-ta, 1998. – S. 65–84.
17. *Vinogradov, V. V.* Voprosy sovremennogo russkogo slovoobrazovaniya / V. V. Vinogradov // Issledovaniya po russkoj grammatike: izbr. tr. – M.: Nauka, 1975. – S. 155–165.
18. *Nikitchenko, N. S.* Sposoby obrazovaniya novyh znachenij, otlichnye ot semanticheskoy derivacii / N. S. Nikitchenko // Lingvisticheskie issledovaniya. Istoriko-tipologicheskoe izuchenie raznositelnyh yazykov / AN SSSR, In-t yazykoznanija; redkol.: N. D. Andreev (otv. red) [i dr.]. – M., 1984. – S. 147–155.